

શ્રીપાલ-પરિવારનો કુલધર્મ

મધુસૂદન ઢાંકી

સોલંકી સમ્રાટ જયસિંહદેવ સિદ્ધરાજ તેમ જ કુમારપાલના સભાકવિ, પ્રાગ્વાટવંશીય કવિરાજ શ્રીપાલ, તેમના પુત્ર કવિ સિદ્ધપાલ, તથા પૌત્ર વિજયપાલ ધર્મે જૈન હતા તેવું ઉપલબ્ધ મધ્યકાલીન સાધનોથી ઇતિહાસવેત્તા મુનિ જિનવિજય એવં જૈન સાહિત્યવેત્તા મોહનલાલ દલીયંદ દેશાઈ^૧, મુનિવર કલ્યાણવિજય^૨, મુનિ ચતુરવિજય^૩, દા. ભોગીલાલ સાંડેસરા^૪, પ્રા. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા^૫, મુનિ ત્રિપુટી^૬, તથા પં. અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહ^૭ ઇત્યાદિ સાંપ્રતકાળમાં થઈ ગયેલા જૈન વિદ્વાનોનું કથન છે. સોલંકીકાલીન જૈનો એવં જૈનદર્શન પરત્વે ખાસ સહાનુભૂતિ ન ધરાવતા હોવા છતાં દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી પણ શ્રીપાલને “જૈન પોરવાડ વૈશ્ય” માનતા હતા^૮. પ્રસ્તુત સર્વ વિદ્વાનોની માન્યતાથી ભિન્ન મત તાજેતરમાં શ્રીમદ્ શાંતિકુમાર પંડ્યાએ પ્રકટ કર્યો છે^૯. તેમના કહેવા પ્રમાણે લભ્યમાન પ્રમાણોથી શ્રીપાલ અને તેમના વંશજ “જૈન નહીં પણ હિન્દુધર્મી હોવાની સ્પષ્ટ છાપ પડે છે”^{૧૦}. સામ્પ્રત લેખમાં આથી આ બન્ને મતોની સમીક્ષા કરી તથ્ય શું હોઈ શકે તે અંગે વિચારી જોવા યત્ન કરીશું.

શ્રીપાલ અને તેના વંશજ જૈન હોવાના પક્ષમાં જે મત છે તે તો અસ્તિત્વમાન સમકાલિક તથા ઉત્તરકાલિક પ્રમાણોનો પ્રથમ દષ્ટિએ જે સીધો અર્થ થઈ શકે છે તેના આધારે, વિશેષ વિચારણા કર્યા સિવાયનો છે; પ્રસ્તુત વિદ્વાનોના મનમાં એ વિષય સમ્બદ્ધ સ્વાભાવિક જ કોઈ શંકા ઊઠી જ નથી; એટલે તેમણે તે સંબંધમાં કોઈ સાધક-બાધક પ્રમાણોના આધારે ચર્ચા કરી નથી. આથી અહીં સૌ પ્રથમ એ વિષય પર જે ઐતિહાસિક નોંધો એવં પ્રમાણાદિ ઉપલબ્ધ છે તે પેશ કરી, તે પછી તેનું જે પ્રકારે અર્થઘટન શ્રીપંડ્યાને અભિમત છે તે બાબત પર એમનાં મંતવ્યો ઉદ્ઘૂત કરી, વિસ્તારથી નિરીક્ષણ-પરીક્ષણ કરવાનો જ માર્ગ ગ્રહણ કરવો જોઈશે.

શ્રીપાલ-સિદ્ધપાલ-વિજયપાલ અંગે ઉપલબ્ધ થતાં જે સૌથી મહત્વપૂર્ણ પ્રમાણો છે તે તેમની પોતાની કૃતિઓનાં છે, અને કોઈક કોઈક સમકાલિક અન્ય લેખકોનાં સાક્ષ્યો પણ મોજૂદ છે, જે આ પ્રમાણે છે:

(૧) જયસિંહ સિદ્ધરાજે માળવામાં રતલામ-કોટા પંથકમાં (પુરાણા ઉપલા માળવામાં) આવેલા બિલ્યાંકના શિવાલયના સં. ૧૧૮૮/ઈ. સં. ૧૧૪૨માં કરાવેલા ઉદ્ધારની શ્રીપાલ કવિ વિરચિત પ્રશસ્તિ^{૧૧};

(૨) કુમારપાળે બંધાવેલા આનંદપુર (વડનગર)ના પ્રાકારની કવિ શ્રીપાલે રચેલી સં. ૧૨૦૮/ઈ. સં. ૧૧૫૨ની પ્રશસ્તિ^{૧૨};

(૩) બૃહદ્ગચ્છીય અજિતદેવસૂરિ-શિષ્ય હેમચન્દ્રના નાભેયનેમિદ્ધિસંધાનકાવ્યનું સંશોધન શ્રીપાલે કર્યા સંબંધનો મૂલકર્તાનો ઋણ-સ્વીકાર^{૧૩}. એની મિતિ પ્રાપ્ત નથી પણ રચના સંભવતયા કુમારપાળ-યુગના પૂર્વાર્ધમાં થઈ હોવી ઘટે.

(૪) શ્રીપાલ-કારિત ચતુર્વિંશતિજિનસ્તવન^{૧૪}

કવિરાજ શ્રીપાલની આ સિવાયની અનુપલબ્ધ કૃતિઓમાં સિદ્ધરાજ દ્વારા નિર્માપિત સહસ્રલિંગ-તટાક (પુરાણું અભિધાન દુર્લભરાજસર; નવનિર્માણ પ્રાય: ઈસ્વી ૧૧૩૭)ની, તથા સિદ્ધપુર ખાતેના રુદ્રમહાલય (પ્રાય: ઈસ્વી ૧૧૩૮-૧૧૪૪ના ગાળામાં ક્યારેક)ની પ્રશસ્તિઓ, અને તેમણે વૈરોચનપરાજય નામક સાહિત્યિક કૃતિ (નાટક ? કાવ્ય ?) રચેલી તેવા ૧૩મા-૧૪મા શતકના ચરિતાત્મક-પ્રબંધાત્મક ઉલ્લેખો.

(તદતિરિક્ત શ્રીપાલની વર્તમાને અપ્રાપ્ય કાવ્ય-કૃતિઓમાંથી ચૂંટી કાઢેલાં પદો જલ્દણની સૂક્તિમુક્તાવલી (ઈસ્વી ૧૨૪૭-૬૦) તેમ જ શાર્ગધર કૃત શાર્ગધરપદ્ધતિ (આ. ઈ. સં. ૧૩૬૩) અંતર્ગત મળે છે; પણ પ્રસ્તુત સૂક્તિઓનો તો શુદ્ધ લલિત સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં સમાવેશ થતો હોઈ સાંપ્રત ચર્ચામાં તેની ઉપયુક્તતા નથી.)

(૫) શ્રીપાલપુત્ર સિદ્ધપાલે પૌષધશાલા બંધાવેલી; અને તેમાં વાસ કરીને બૃહદ્ગચ્છીય વિજયસિંહસૂરિ શિષ્ય સોમપ્રભાચાર્યે સં. ૧૧૪૦/ઈ. સં. ૧૧૮૪માં જિણાધર્મપડિબોહો/જિનધર્મપ્રતિબોધ નામે કુમારપાળની જૈન ગાર્હસ્થ્યધર્મ-શિક્ષાદીક્ષા સમ્બન્ધની હકીકતને કેન્દ્રમાં રાખીને ઉપદેશાત્મક ગ્રન્થ રચેલો. સિદ્ધપાલની કોઈ અખંડ કૃતિ પ્રાપ્ત નથી; પણ તેની લુપ્ત કૃતિનાં, ઉજ્જયન્તગિરિતીર્થ સમ્બદ્ધ બે'એક પદ્ય સોમપ્રભાચાર્યે ઉદ્ધૃત કરેલાં છે^{૧૫}.

(૬) શ્રીપાલ-બન્ધુ શોભિતના સ્વર્ગગમન પશ્ચાત્ની, તેના સ્મારક રૂપેની, અર્બુદ પર્વત પર દેલવાડાગ્રામની વિખ્યાત વિમલવસહીના પશ્ચાત્કાલીન બલાનક-મંડપમાં રાખવામાં આવેલ મિતિવિહીન પ્રતિષ્ઠાન્દક, ખાંભીરૂપી, પ્રતિમા^{૧૬}.

(૭) સિદ્ધપાલપુત્ર કવિ વિજયપાલની એક માત્ર કૃતિ દ્રૌપદીસ્વયંવર (નાટક) ઉપલબ્ધ છે^{૧૭}.

આટલાં સ્રોત તો સમકાલિક છે; પણ કવિવર શ્રીપાલના જીવન વિષે કંઈક વિશેષ અને નવીન હકીકતો રાજગચ્છીય પ્રભાચન્દ્રાચાર્યના પ્રભાવકચરિત (સં. ૧૩૩૩/ઈ. સં. ૧૨૭૭) તથા નાગેન્દ્રગચ્છીય મેરુતુંગાચાર્યના પ્રબન્ધચિન્તામણિ (સં. ૧૩૬૧/ઈ. સં. ૧૩૦૫) અંતર્ગત નોંધાયેલી છે. તે પછીના કાળની નોંધોમાં કોઈ ખાસ ઉપયુક્ત યા નવીન વાત નથી મળતી^{૧૮}.

હવે પ્રાયઃ ઉપરના સ્રોતોના આધારે એક એક મુદ્દા પર પંડ્યા મહોદયે જે છણાવટ કરી છે તે જોઈ તેના પર અહીં ક્રમશઃ વિચાર કરીશું. વિચારણા પ્રમાણોની જે ઉપર ક્રમવારી રજૂ કરી છે તે અનુસાર નહીં પણ શ્રીમાન્ પંડ્યા જે ક્રમમાં પ્રસ્તુત કરે છે તેને અનુસરીને કરીશું.

(૧) “વિજયપાલના દ્રૌપદીસ્વયંવરના નાન્દી શ્લોકો અને શ્રીપાલના ‘વડનાગર પ્રાકારપ્રશસ્તિ’ના ઘણા શ્લોકો આપણને વિજયપાલ અને તેના પૂર્વજો હિન્દુધર્મી હતા એવું અનુમાન કરવા પ્રેરે છે. ‘દ્રૌપદીસ્વયંવર’ના પ્રથમ શ્લોકમાં કવિ વિજયપાલ ભગવાન શિવના ત્રિપુરાન્તક સ્વરૂપનું જે સુરેષ્ઠ અને સસંદર્ભ વર્ણન કર્યું છે તે કવિનો આ પૌરાણિક કથાનક માટેનો ઊંડો આદર અને પરિચય પ્રગટ કરે છે”^{૧૯}. “બીજા નાન્દી શ્લોકમાં લક્ષ્મીપતિ વિષ્ણુની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. એમાં કવિનો દેવી લક્ષ્મી તથા ભગવાન વિષ્ણુ તરફનો આદર પ્રગટ થાય છે. કવિએ ‘દ્રૌપદીસ્વયંવર’ નાટકમાં ભગવાન કૃષ્ણને પણ જે રીતે કેન્દ્રસ્થાને મૂકી આપી એમના ચરિત્રને ઉઠાવ આપ્યો છે તે પણ કવિનો કૃષ્ણ તરફનો આદરાતિશય પ્રગટ કરે છે. “દ્રૌપદીસ્વયંવર”નું વાચન કરતાં કવિ જૈન હશે એમ જરા પણ લાગતું નથી. ઊલટાનું તે હિન્દુધર્મી હોવાનું વિશેષ પ્રતીત થાય છે”^{૨૦}.

આ દલીલ પ્રથમ દૃષ્ટિએ તો ઘણી જ પ્રતીતિજનક લાગે છે; પણ આની સામે કેટલાક મુદ્દાઓ છે. પ્રસ્તુત નાટક વેદમાર્ગી રાજા ભીમદેવ દ્વિતીયની આજ્ઞાથી પાટણના પુરાણમાર્ગી ત્રિપુરુષપ્રાસાદમાં ભજવવા માટે રચાયું હતું. આથી નાંદીના શ્લોકો તેમ જ કથાવસ્તુ પુરાણ એવં ભારતાદિ સાહિત્ય આશ્રિત હોય તે ઉચિત, સયુક્ત, અને સ્વાભાવિક છે. આવો જ એક દાખલો જૈન પક્ષે મોજૂદ છે. જેમકે ભૃગુકચ્છના શકુનિકાવિહારના ચૈત્યવાસી અધિષ્ઠાતા જયસિંહસૂરિ દ્વારા વિરચિત હમ્મીરમદમર્દન નાટક ત્યાં ભીમેશ્વર મંદિરમાં ભજવવા માટે રચાયું હતું અને તેમાં નાંદી મંગલ રૂપે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને મહેશ દ્વારા “જયોતિ”

(પરબ્રહ્મ)ની સ્તુતિ છે, જિનેન્દ્રની નહીં^{૨૧}. કાશ્મીરી મહાકવિ બિલ્હણે પોતાના જૈન પ્રશ્નયદાતૃ સાન્તૂમંત્રી કારિત શાન્ત્યુત્સવગૃહ (સાન્તૂ-વસહિકા ?)માં આદિનાથની રથયાગ્રાના ઉત્સવ પ્રસંગે ભજવવા કર્ણસુન્દરીનાટિકા રચેલી અને તેમાં નાંદીના શ્લોક રૂપે જિનસ્તુતિ છે^{૨૨}. એથી કરીને બિલ્હણ જૈન હોવાનું કોઈ જ કહેતું નથી ! તેમ છતાં વિજયપાલ મૂળે જૈન હોય, ને જૈનધર્મ છોડી માહેશ્વરી બન્યા હોય તો તે પણ અસંભવિત નથી^{૨૩}. વાઘેલાયુગના મધ્યમાં આવા કોઈ કોઈ દાખલાઓ બન્યાનું નોંધાયું છે^{૨૪}.

(૨) શ્રીયુત પંડ્યા આગળ વધતાં લખે છે : “વિજયપાળના પિતામહ શ્રીપાલ પણ હિન્દુ હશે એમ એમણે રચેલી ‘વડનગરપ્રાકારપ્રશસ્તિ’ને આધારે કહી શકાય એમ છે”^{૨૫}. “શ્રીપાલે રચેલી ‘વડનગરપ્રાકારપ્રશસ્તિ’ના પ્રારંભમાં ભગવાન શિવને પ્રણામ કરી પ્રથમ શ્લોકમાં એમની સંકલ્પશક્તિને પ્રણામ કર્યાં છે. આ જ પ્રશસ્તિના અઢારમા શ્લોકમાં ગણેશનો અને શત્રુમંડળનો સંહાર કરનાર દેવીમંડળનો પણ ભાવપૂર્વક ઉલ્લેખ છે. પંદરમા શ્લોકમાં ચંડીનું રક્ત પીને પ્રસન્ન થતાં દેવી તરીકે ઉલ્લેખ છે. વીસમા અને એકવીસમા શ્લોકમાં અનુક્રમે બ્રહ્માજીએ કરેલા મહાયજ્ઞને અવસરે ઊભા કરેલા યજ્ઞસ્થંભોનો અને બ્રાહ્મણોના અવિરત વેદઘોષનો ઉલ્લેખ છે. શ્લોક ૧૪મામાં પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરનાર સિદ્ધરાજ જયસિંહને દેવાધિદેવ મહાદેવની આજ્ઞાથી પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરનાર ભગવાન વિષ્ણુ સાથે સરખાવ્યા છે. જ્યારે કુમારપાલને સ્વર્ગમાંથી ઊતરેલા હરિ સાથે સરખાવ્યા છે. શ્લોક ૨૩માં વડનગરના બ્રાહ્મણો યજ્ઞો વડે દેવોનું પણ રક્ષણ કરે છે અને શાન્તિક તથા પૌષ્ટિક કર્મ વડે ભુવન અને રાષ્ટ્રની પણ રક્ષા કરે છે એવો બ્રાહ્મણને માટે આદરભર્યો ઉલ્લેખ છે. કવિ પ્રશસ્તિમાં વારંવાર બ્રાહ્મણોના વેદઘોષનો ઉલ્લેખ કરે છે અને શ્લોક ૨૪માં આ કિલ્લાની રચના બ્રાહ્મણોના રક્ષણ માટે કરવામાં આવી હોવાની નોંધ કરે છે. “આ કોટ અમર રહો,” એવી અભિલાષા પ્રગટ કરતાં કવિ અંત ભાગમાં પૃથુ અને સગર રાજાના અક્ષુણ્ણ યજ્ઞનો ઉલ્લેખ કરે છે જે એનું પુરાણકથાઓનું જ્ઞાન પ્રગટ કરે છે.

“આમ સમગ્ર પ્રશસ્તિનું અનુશીલન કરતાં એ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે કવિને બ્રાહ્મણો માટે ઊંડો આદર છે અને બ્રાહ્મણધર્મ તથા હિન્દુપુરાણો સાથે એને ઘનિષ્ઠ નાતો છે. હિન્દુ ધર્મના દેવદેવીઓનો પણ તે એમના પૌરાણિક સંદર્ભો સાથે સાદર ઉલ્લેખ કરે છે. વારંવાર એનું ધ્યાન બ્રાહ્મણો અને એના વેદઘોષ તરફ વળે છે એટલે કવિ હિન્દુધર્મ પાળતો હોવાનું સબળ કારણ પ્રાપ્ત થાય છે. ‘વડનગરપ્રાકારપ્રશસ્તિ’ લેખ કુમારપાલે વડનગર ફરતો કિલ્લો બંધાવ્યો તેને લગતો અર્થાત્ નાગરિક સ્થાપત્યને લગતો વિં પ્રશસ્તિલેખ છે, ધાર્મિક સ્થાપત્યને લગતો નહિ. આથી અહીં નાગરબ્રાહ્મણોનું કે હિન્દુ દેવદેવીઓનું આટલું સંકીર્તન કરવાની કવિને કોઈ અનિવાર્ય આવશ્યકતા ન હતી. દા. ત. સોમેશ્વર પોતે બ્રાહ્મણ પુરોહિત હોવા છતાં આબુ ઉપર તેજપાલે બંધાવેલા નેમિનાથચૈત્યની પ્રશસ્તિ રચતાં મંગલાચરણમાં તથા અંતમાં નેમિનાથની સાદર સ્તુતિ કરે છે તે એ સ્થાપત્ય ધાર્મિક હોઈ ત્યાં આવશ્યક ગણાય. એવી રીતે વસ્તુપાલે રચેલા ‘નરનારાયણાનંદ’માં પણ મહાકાવ્યના નાયક તરીકે શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ હોય તે સ્વાભાવિક છે.”^{૨૬}

શ્રી પંડ્યાએ ઉઠાવેલ આ મુદ્દો પણ પહેલી દૃષ્ટિએ ધ્યાન ખેંચે તેવો જ નહીં, જયી જાય તેવો પણ લાગે છે. પણ કવિવર્ણિત વિભાવો મરુગૂર્જર નાગરિક વાસ્તુશાસ્ત્રના દુર્ગવિધાનના પરિપ્રેક્ષ્યમાં તો બરોબર બંધબેસતા થાય છે. દુર્ગનો હેતુ સંરક્ષણનો અને એથી વીર અને શૌર રસનો છે, જિનેશ્વર-યોગ્ય પ્રશમરસને ત્યાં સ્થાન નથી. એથી જ તો દુર્ગની પ્રતોલી-પુરદ્વારમાં કોષ્ઠકનાં ખતકો પર વિઘ્નહર્તા વિનાયક તેમ જ ભૈરવ, ચણ્ડિકા, કાત્યાયિની આદિ ઉગ્ર દેવતાઓની મૂર્તિઓ તેમજ અંદરની ભિત્તિઓ પર માતૃકાદિનાં રૂપો કંડારવામાં આવે છે. ઝીંઝુપાટક (ઝીંઝુવાડા) તેમજ દર્ભાવતી (ડભોઈ)ના ૧૨મી-૧૩મી શતાબ્દીના સોલંકી એવં વાઘેલાકાલીન પુરદ્વારોના નિરીક્ષણથી આ વાત સ્પષ્ટ બનશે. કવિ જૈન ઉપાસક હોય તો પણ લૌકિક

દૃષ્ટિએ આવી પ્રશસ્તિ રચી શકે છે. ત્યાં તે સ્વધર્મને નહીં, રાજકુલધર્મ એવં પ્રચલિત લોકધર્મને અનુસરે છે. આથી શ્રીપાલ પૌરાણિક પરંપરા અને આલેખનોને અનુરૂપ દેવસ્તુતિ પ્રશસ્તિ અંતર્ગત કરે તે સન્દર્ભના સ્વરૂપને જોતાં સુસંગત મનાય, યોગ્ય જ ગણાય. બીજી વાત એ છે કે દુર્ગ-પ્રતોલી આદિ 'દેવાલય' ન હોવા છતાં વાસ્તુવિધિના કર્મકાંડ અનુસાર તેમની સ્થાપના કિંવા પ્રતિષ્ઠા દેવતાઓના આહ્વાન-પૂજન-યજ્ઞનાદિ ક્રિયાઓ દ્વારા સમ્પન્ન થાય છે. જો મનુષ્યને રહેવાના આવાસ પણ ખાતમુહૂર્તથી લઈ ગૃહપ્રવેશ પર્યન્ત વાસ્તુગ્રન્થો અને કર્મકાંડના ગ્રન્થો કથિત ધાર્મિક વિધિપૂર્વક થતાં હોય તો નગરદુર્ગ, કુંડ, વાપી આદિની શું વાત કરવી? ! પૌરાણિક ક્રિયાકાંડ-વિધિ મધ્યકાળમાં તો જીવનમાં સર્વત્ર વણાઈ ગયેલી. આથી વડનગરનો પ્રાકાર 'નાગરિકવાસ્તુ'ની વ્યાખ્યા અંતર્ગત આવી જતો હોવા છતાં એની રચનાથી લઈ સ્થાપના સુધીની બ્રાહ્મણીય કિંવા પૌરાણિક ધર્મવિધિઓથી પર નથી. આથી કવિ સોમેશ્વર વેદવાદી બ્રાહ્મણ હોવા છતાં મંત્રી તેજપાળ નિર્માપિત દેલવાડા સ્થિત જિનમન્દિરની પ્રશસ્તિ પ્રસ્તુત સંરચના 'દેવાલય' જિનદેવની સ્તુતિથી પ્રારંભ કરી શકે, પણ એ જ ન્યાયે, કવિ શ્રીપાલ જૈન હોય તો પણ વડનગરના દુર્ગની પૌરાણિક દેવતાપરક પ્રશસ્તિ તે નાગરિક વાસ્તુકૃતિ હોવાથી રચે નહીં પણ એમનો પોતાનો ધર્મ વૈદિક હોય તો જ રચવા પ્રેરાય તેવી દલીલ તથ્યસમ્મત કે તર્કસમ્મત જણાતી નથી. જો નાગરિક સ્થાપત્યની રચનામાં ધાર્મિક-પૌરાણિક ઉલ્લેખો લાવી જ ન શકાતા હોત તો તો શ્રીપાલ બ્રાહ્મણમાર્ગી હોય તો યે તેમાં એવા ઉલ્લેખો લાવે જ નહીં ! વસ્તુતયા દેવમંદિરની હોય કે દુર્ગ સરખી નાગરિક સંરચનાની પ્રશસ્તિ હોય, પ્રશસ્તિકારનો વ્યક્તિગત ધર્મ તેમાં પ્રભાવી બની શકતો નથી. બ્રાહ્મણ સોમેશ્વર જિનાલયોની પ્રશસ્તિઓ રચી શકે તો જૈન શ્રાવક શ્રીપાલ શા માટે બ્રાહ્મણીય દેવમન્દિરોની એવં દુર્ગ-તટાકાદિની પ્રશસ્તિ ન રચે ? દિગમ્બર જૈન મુનિ રામકીર્તિએ કુમારપાળની ચિત્રકૂટ (ચિતોડ)ના સમિદ્દેશ્વરના મંદિરની ઈસ્વી ૧૧૫૧ની દાન-પ્રશસ્તિ શિવસ્તુતિ સાથે રચી છે^{૨૬}; અને શ્વેતામ્બર બૃહદ્ગચ્છીય જયમંગલાચાર્યે રાજસ્થાનમાં સૂંધા પહાડ પરની ચાહમાન ચાચિગદેવની ઈસ્વીસન ૧૨૬૮ની પ્રશસ્તિ પણ શિવની જટાના ચન્દ્રમાને તથા દેવી પાર્વતીને વંદના દઈને રચી છે^{૨૭}. રાજાઓની વિનંતીને માન આપીને જો જૈન મુનિઓ પણ શિવાલયાદિની પ્રશસ્તિઓ રચી શકતા હોય તો ગૃહસ્થ જૈન કવિ, એમાંયે પાછા દરબારી શાયર, પૌરાણિક ઢંગની સ્તુતિ સમેતની પ્રશસ્તિ રચે તો તેમાં કશું અયુક્ત વા અજુગતું નથી, કે નથી એ કોઈ આશ્ચર્યજનક યા અસંભવિત ઘટના. એને લઈને પ્રશસ્તિકારના ધર્મ વિષેની કલ્પના બાંધવી તર્કપૂર્ણ નથી. આથી આ, અને તદ્ આનુષંગિક મુદ્દાઓ પર તો શ્રીપાલને પુરાણમાર્ગી ઠરાવી શકાય તેમ નથી. આખરે શ્રીપાલ કે વિજયપાલના પદ્યાદિમાં રસપૂર્વક સન્માનપૂર્વક પૌરાણિક દેવતાઓના જે પ્રાસંગિક ઉલ્લેખો છે તે પણ કાવ્યમય ઉક્તિઓમાં પૌરાણિક વર્ણના માત્ર છે. પોતે તેવું સ્વધર્મ-દૃષ્ટિથી આસ્થાપૂર્વક માને છે તેવું ત્યાં અભિપ્રેત નથી*.

એક ધ્યાનમાં રાખવા જેવી વાત એ પણ છે કે જૈન પંડિતો, કવિઓ બ્રાહ્મણીય દાર્શનિક તેમ જ કથા-સાહિત્યના ઉચ્ચ કોટીના અધ્યેતા હતા. બ્રાહ્મણધર્મી બહુમતી સમાજમાં રહેવાથી, અને અન્યથા ભારતની બૃહદ્ આર્ય સંસ્કૃતિની જ સંતતિ હોવાથી, શ્રમણમાર્ગી હોવા છતાંયે જૈનો બ્રાહ્મણીય દૃષ્ટિથી સારી રીતે પરિચિત હતા. આથી જ પ્રસંગ પડ્યે બ્રાહ્મણીય કથા-વિષયો પર પણ નૈપુણ્યપૂર્વક લખી શકતા, સરસ રચનાઓ કરી શકતા, કે એનો ઉલ્લેખ પોતાની રચનાઓમાં (ક્યારેક વ્યંગમાં પણ) કરતા* . (શ્રી પંડ્યાએ મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલ વિરચિત 'નરનારાયણાનન્દકાવ્ય' અંતર્ગત (મંગલાચરણમાં નહીં) કૃષ્ણ-પરમાત્માની જે ગંભીર શબ્દોમાં પ્રાસંગિક સ્તુતિ છે તેને સંદર્ભની દૃષ્ટિએ શ્રી પંડ્યાએ પ્રસ્તુત તો ઠરાવી છે, પણ ત્યાં તે કારણસર વસ્તુપાળ જૈન નહીં, ભાગવતધર્મી હશે તેવો તર્ક ઉપસ્થિત કર્યો નથી. વસ્તુપાલ સંબંધી તેઓ કુલધર્મે જૈન હોવાનાં ઢગલાબંધ પ્રમાણો મોજૂદ ન હોત તો શ્રી પંડ્યાએ શ્રીપાલ સંબંધમાં જે તર્કણા અને અભિગમ અપનાવ્યાં છે તેના અનુસરણમાં વસ્તુપાલને પણ વેદવાદી જ ઘટાવવા પડે.)

વડનગરના અનુલક્ષમાં ત્યાંના બ્રાહ્મણો અને ત્યાં વેદઘોષાદિના ઉલ્લેખો પણ વડનગરના વિશિષ્ટ દરજ્જાના સન્દર્ભમાં સુસંગત છે. વડનગર નાગર-બ્રાહ્મણોનું જબરજસ્ત કેન્દ્ર હતું. ત્યાં વૈદિક ધર્મ અને બ્રાહ્મણોની બહુમતી જ નહીં, સર્વોપરીતા તેમ જ તેનું વડનગર સાથે એકત્વ હતું. ત્યાંના કર્મકાંડી વેદનિષ્ઠ બ્રાહ્મણોની ચતુર્દિશામાં પ્રસિદ્ધિ હતી. આનંદપુરના નગરદેવતા, હાટકેશરૂપે રહેલ, ભગવાન શંકરની ભારે પ્રતિષ્ઠા હતી. ૧૨મા શતકનાં ત્યાં અવશિષ્ટ રહેલાં જબ્બર તોરણો અને તેનું પ્રતિમાવિધાન દર્શાવે છે કે વડનગરમાં પણ રુદ્રમહાલયની બરોબરીનું એક મહાન, હાલ વિનષ્ટ, મહામેરુ જાતિનું, (મોટે ભાગે સિદ્ધરાજ કારિત) શિવમન્દિર પણ હતું. બીજાં પણ અનેક પૌરાણિક દેવ-દેવીઓનાં મંદિરો ત્યાં હોવાનું સ્કન્ધપુરાણના “નાગરખણ્ડ”થી સિદ્ધ છે. આ બધું જોતાં જે નગરની રક્ષા ખાતર કુમારપાળ વપ્રની રચના કરાવે તેની પ્રશસ્તિમાં પ્રસંગોચિત યથાર્થવાદી ઉલ્લેખો આવે તેના આધારે પ્રશસ્તિકારના નિજી ધર્મનો નિર્ણય કરી શકાય નહીં.

(૩) મહાનામ પંડ્યા આગળ વધતાં અવલોકે છે : “ ‘પ્રભાવકચરિત’ કે જ્યાં શ્રીપાલનું વૃતાન્ત કંઈક વિસ્તારથી પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાં પણ એણે કરેલી પાદપૂર્તિઓમાં એનો હિન્દુધર્મ તરફનો પ્રેમ પ્રગટ થતો જણાય છે. શ્રીપાલ સાથે સ્પર્ધા કરનારા ગર્વિષ્ઠ દેવબોધે પાદપૂર્તિ માટે જે પાદો મૂક્યાં હતાં તેમાં એક પાદ આ પ્રમાણે હતું “પૌત્ર સોઽપિ પિતામહઃ” કવિ શ્રીપાલે એ પાદની પૂર્તિ આ પ્રમાણે કરી છે :

મૂર્તિમેકાં નમસ્યામઃ શમ્ભોરમ્ભોમયીમિમામ્ ।

અબ્જોત્પન્નતયા યસ્યાઃ પૌત્રઃ સોઽપિ પિતામહઃ ॥

-પ્રભાવકચરિત “હે સૂ. ચરિત”, શ્લો. ૨૧૮, પૃ. ૧૧૧.

અહીં કવિ શ્રીપાલ ભગવાન શિવનાં આઠ સ્વરૂપો પૈકી જલમયી મૂર્તિને જે ભાવથી પ્રણમે છે તે જોતાં પણ એનો હિન્દુધર્મ અને શિવ તરફનો ભક્તિભાવ પ્રગટ થતો જણાય છે. આમ શ્રીપાલ બ્રાહ્મણધર્મી હોવાનો પૂરો સંભવ છે. કવિ પ્રાગ્વાટવંશનો હતો એટલા માત્રથી એને જૈન માની લેવો તે બહુ પ્રતીતિકર લાગતું નથી, કારણ કે બધા જ પ્રાગ્વાટવંશીઓએ પહેલેથી જૈનધર્મ જ અંગીકાર કર્યો હતો એવું કોઈ પણ પ્રમાણ નથી. આ પ્રાગ્વાટવંશના વણિકો જ અત્યારે પોરવાડ તરીકે ઓળખાય છે અને પોરવાડમાં જૈન અને વૈષ્ણવો બન્ને પ્રકારના વણિકો હોય છે^{૩૦}”.

ઉપરના મુદ્દાનો મહદ્ અંશે ઉત્તર પાછળ થઈ ગયેલી ચર્ચામાં આવી જાય છે. પ્રાગ્વાટ વણિકોમાં આજે તો જૈન અને વૈષ્ણવ ધર્મીઓ દેખાય છે. પણ મધ્યયુગના પ્રાગ્વાટોના જે કુડિબંધ અભિલેખો મળ્યા છે તે લગભગ બધા જૈન જ છે. (ઘણા જૈનધર્મીઓએ ૧૬મા શતકના અંતિમ ચરણના અરસામાં શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યની કંઠી બાંધેલી.) જો પ્રાગ્વાટ કવિ શ્રીપાલ વૈષ્ણવ હોત તો સ્વયંથીયે હોવાને કારણે ભાગવત આચાર્ય દેવબોધે તેની જે પ્રથમ મુલાકાતે જ, તેના અંધત્વને લક્ષ્ય કરીને, કૂર ઉપહાસપૂર્વક વિડંબના કરેલી તે ન કરી હોત^{૩૧}. એ કારણસર લાંબા સમય સુધી બન્ને વચ્ચે ચાલેલા વૈમનસ્યની પ્રભાવકચરિતમાં લંબાણપૂર્વક નોંધ લેવાયેલી છે. બીજી વાત એ છે સમસ્યાપૂર્તિ સમ્બદ્ધ જે વાતો ચરિતકારો-પ્રબન્ધકારો લખે છે તેને પ્રામાણિક માની લેવાની જરૂર નથી. ઘણી વાર એવી ઉક્તિઓના કર્તા જુદા જ કવિઓ હોય છે ! પ્રબન્ધકારો પ્રસંગોચિત ગમે તે પાત્રના મુખમાં તે ગોઠવી દે છે. ઉપર્યુક્ત ઉક્તિ શ્રીપાલ કવિની જ હોય તો પણ એની કોઈ કૃતિમાંથી, પ્રશસ્તિમાંથી (જેવી કે સહસ્રલિંગતટાકની)માંથી તે લીધેલી હોઈ શકે.

કવિ શ્રીપાલ વિરચિત ચતુર્વિંશતિજિનસ્તુતિ પર મહાભાગ પંડ્યાના ખાસ વિચારો છે, યથા :

“કવિએ રચેલી “ચતુર્વિંશતિજિનસ્તુતિ”નો અભ્યાસ કરતાં જણાય છે કે કવિ જૈનોના તીર્થકરોને સ્તવે છે ખરા

પણ એમાં ભાવો કે ભક્તિની ઉત્કટતા કે ઊંડાણ જણાતાં નથી. એમાં જૈનધર્મ, પુરાણ કે તત્ત્વજ્ઞાનના સંદર્ભો પણ નથી. ત્રીજા તીર્થંકર સંભવનાથને કવિ 'સંભવ' તરીકે સંબોધે છે. આ સ્તોત્રમાં કવિએ અત્યંત પ્રાસાદિક, સરળ અને યમકમયી ભાષામાં તીર્થંકરોની સ્તુતિ કરી છે. તીર્થંકરોના ગુણોનું આલેખન સામાન્ય પ્રકારનું છે, અને કોઈ પણ તીર્થંકરનું વૈયક્તિક મહત્ત્વ કે સંદર્ભ પ્રગટ કરતું નિરૂપણ નથી. કવિ શ્રીપાલને હેમચંદ્રાચાર્ય અને શ્વેતામ્બરવાદી દેવસૂરિ સાથે નિકટનો સંબંધ હતો એટલે એમની સાથેના સંબંધોને કારણે પોતે હિન્દુધર્મી હોવા છતાં તીર્થંકરોની સર્વસાધારણ સ્તુતિ કરતું આ સ્તોત્ર રચી આપ્યું હોય એમ ન બને? સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને કુમારપાલના જૈનધર્મ તરફના આદરને કારણે બ્રાહ્મણ અને જૈનધર્મીઓ વચ્ચેનું ઝનૂન મોટે ભાગે ઓસરી ગયું હતું તે આપણે જાણીએ છીએ એટલે જે રીતે હેમચંદ્રાચાર્ય સોમનાથની સ્તુતિ કરતું સ્તવન રચ્યું હતું તે જ રીતે શ્રીપાલે વેદધર્મી હોવા છતાં એનું ચોવીસ તીર્થંકરોની સ્તુતિ કરતું આ સ્તોત્ર રચ્યું હોવાનો સંભવ છે. બાકી વિજયપાલે બ્રાહ્મણધર્મ અંગીકાર કર્યો હોય એમ પણ માની શકાય એમ નથી, કારણ કે એને એ પ્રકારની ફરજ પડી હોય એવું લાગતું નથી. એટલે વિજયપાલનું કુળ પ્રથમથી જ હિન્દુધર્મી હોય અને શ્રીપાલ તથા સિદ્ધપાલે જૈનધર્મીઓ સાથેના ધનિષ્ઠ સંબંધોને કારણે જૈનધર્મ તરફ આદર અને અહોભાવ રાખ્યા હોય એમ માનવાને કારણ છે. સિદ્ધપાલે પાટણમાં જૈન પૌષ્ઠશાળા બંધાવી હતી તેથી તેને જૈન ગણી શકાય નહિ. એમ તો મૂળરાજ અને સિદ્ધરાજ જયસિંહ જેવા રાજાઓએ પણ જૈન પ્રાસાદો બંધાવી આપ્યા હતાં પરંતુ પોતે પરમ માહેશ્વર હતા."૩૨

બ્રાહ્મણધર્મીએ જૈન તીર્થંકરની સ્તુતિ રચી હોય તેવો મારા ધ્યાનમાં એક જ દાખલો છે : મહાકવિ બિલ્હણ (ઈસ્વી. ૧૧મી શતીનું અંતિમ ચરણ). એમણે પાર્શ્વનાથ-અષ્ટક^{૩૩} કદાચ પોતાના પ્રશ્નચદાતા શાન્તમન્ત્રીના પરિતોષ માટે રચ્યું હોય. તેની શૈલી તેમ જ પદ્યગુણનનાં રીત-રંગ જૈન રચયિતાઓની મૌલિક રચનાઓથી જુદાં પડી જતાં હોવાનું મને લાગ્યું છે. પણ શ્રીપાલના વિષયમાં તેવું નથી. ત્યાં કવિએ ચોવીસે જિનની સ્તુતિ કર્યા બાદના પદ્યમાં સર્વ જિનની^{૩૪}, ત્યાર બાદ જિનાગમની, અને પછી વાગીશ્વરીની સ્તુતિ ધરાવતું પદ્ય દઈ, આખરી પદ્યમાં કર્તારૂપે પોતાનું નામ પ્રગટ કર્યું છે. આ પ્રકારની ચતુર્વિધ સ્તુતિની પ્રથા બપ્પભટ્ટીસૂરિની ચતુર્વિંશતિજિનસ્તુતિ (પ્રાય: ઈસ્વી ૮મી શતી આખરી ચરણ)થી લઈ પછીથી અનેક શ્વેતામ્બર જૈન સ્તોત્રોમાં મળે છે. ઉપર્યુક્ત સ્તુતિના રચયિતા શ્રીપાલ બ્રાહ્મણમાર્ગી હોત તો પ્રસ્તુત પ્રણાલીની સૂક્ષ્મ વિગતો તેમના ખ્યાલમાં હોત કે કેમ તે વસ્તુ પ્રશ્નાર્થ બની રહે છે. જૈન સ્તોત્રો સાધારણતયા તીર્થંકરોના ગુણાનુવાદ-લક્ષી જ હોય છે અને તેમાં જૈન પૌરાણિક આખ્યાયિકાઓ-ચરિતોના સંદર્ભો—અરિષ્ટનેમિ સમ્બદ્ધ કોઈ કોઈ વિરલ સ્તોત્રના અપવાદ બાદ કરતાં—મળતા નથી : અને જે સ્તુતિકારો સૈદ્ધાન્તિક વા દાર્શનિક ઢંગની સ્તુતિ રચે છે—શ્વેતામ્બર પક્ષે સિદ્ધસેન દિવાકર (પંચમ શતી પૂર્વાર્ધ), હેમચન્દ્ર (૧૨મું શતક) ઈત્યાદિ સ્તુતિકારો અને દિગમ્બર પક્ષે સમન્તભદ્ર આ. ઈ. સ. ૫૭૫-૬૨૫), પાત્રકેસરિ (૭મી શતાબ્દી), ભદ્ર અકલંકદેવ (૮મી સદી), વિદ્યાનંદ (૧૦મી સદી પૂર્વાર્ધ), અમિતગતિ (૧૦મી ૧૧મી સદી) ઈત્યાદિ—તેમાં જ તત્ત્વજ્ઞાનની ઝલક મળે છે, અન્ય મુનિઓ રચિત સ્તોત્રોમાં નહીં. વીતરાગરૂપ તીર્થંકરો આત્મિક ગુણો, સર્વથા સાત્ત્વિક સ્વભાવ, અને કર્મમુક્ત સ્થિતિને કારણે અનુગ્રહ કે અભિશાપ દેવા અસમર્થ છે : આથી તેમની પાસે ઐહિક વાસનાઓ-આકાંક્ષાઓ તૃપ્ત કરવાની, કે ભૌતિક કલ્યાણની કૃપા યાચનાઓ-પ્રાર્થનાઓ કરવી અર્થહીન બની જાય છે. વળી પૌરાણિક દેવતાઓની જેમ તેમના બહિરંગની સ્તુતિ^{૩૫}—આભૂષણો, આયુધો, વાહન, સંગિની, ઈત્યાદિની સ્તુતિપૂર્વક વર્ણના કરવાની પ્રથા—સ્વાભાવિક રીતે જ જૈન સ્તવનોમાં જોવા મળતી નથી, કેમકે તેને ત્યાં અવકાશ નથી. ત્યાં તેમના આત્મિક ગુણોને સ્પર્શતી ઉક્તિઓ જ જોવા મળે છે. આથી શ્રીપાલ કારિત સ્તુતિ સંપૂર્ણપણે જૈન રીતિનું અનુસરણ અને જૈન સ્તુતિના વણલેખ્યા નિયમોનું પાલન વા અનુસરણ કરે છે. જૈન

સ્તોત્રમાં શ્વેતામ્બર માનતુંગાયાર્યકૃત ભક્તામરસ્તોત્ર (પ્રાય: ઈસ્વી છઠ્ઠી-સાતમી શતી), કે દિગમ્બર કુમુદચન્દ્રાચાર્યના કલ્યાણમન્દિરસ્તોત્ર (પ્રાય: ઈસ્વી ૧૨મી સદીનું પ્રથમ ચરણ) જેવી થોડીક કૃતિઓને બાદ કરતાં ભક્તિરસની ઉત્કટતા આદિ તત્ત્વો જોવા મળતાં નથી. એથી શ્રીપાલ કારિત સ્તુતિમાં એ તત્ત્વોની અનુપસ્થિતિને કારણે કર્તા જૈન નથી તેમ કહી શકાય તેમ નથી. મેં હજારેક જેટલા જૈન સ્તોત્રોનો અભ્યાસ કર્યો છે, ને તેના આધારે કહી શકું છું કે શ્રીપાલની સ્તુતિ બહિરંગ-અંતરંગથી બિલકુલ જૈનકારિત હોવાનો જ ભાસ આપે છે, અને એથી તેના કર્તા જૈન હોવાની સમીચીનતાને પડકારી શકાય તેમ નથી. કવિએ પદ્યોમાં પાદાન્ત્યમકનો ઉપયોગ કર્યો છે, જેવું તેમની પૂર્વે બખ્ખભટ્ટીસૂરિ, શોભનમુનિ, જિનેશ્વર સૂરિ, ઇત્યાદિ અને તેમના પછી દિગમ્બર દ્વિતીય દેવનન્દી (ઈસ્વી ૧૨મી શતી ઉત્તરાર્ધ) એવં અનેક અજ્ઞાત મધ્યકાલીન-ઉત્તરમધ્યકાલીન શ્વેતામ્બર કર્તાઓની કૃતિઓમાં જોવા મળે છે. આલંકારિક ચાતુરીના પ્રદર્શનથી રસાત્મકતાની થતી હાનિ તો કેટલાંયે જૈન સ્તોત્રોમાં જોઈ શકાય છે, જેવું શ્રીપાલની કૃતિમાં પણ બન્યું છે^{૩૬}. અન્યથા કાવ્ય-ચમત્કૃતિની દૃષ્ટિએ ઊંચી ગુણવત્તા ધરાવતી કુડિબંધ જૈન સ્તુતિઓ પણ આ જ પ્રકારની, એટલે કે બુદ્ધિજનિત હોઈ, કંઠસ્થ કરવા યોગ્ય નથી હોતી^{૩૭}.

આ પળે મને એક સમાન્તર દૃષ્ટાન્ત યાદ આવે છે; દિગમ્બર પરમ્પરામાં પ્રાય: ઈસ્વી આઠમી શતાબ્દીમાં થઈ ગયેલા મહાકવિ ધનંજયના રાઘવપાણ્ડવીયમ્ નામક દ્વિસંધાન કાવ્યનું. પ્રસ્તુત કાવ્યમાં બ્રાહ્મણીય રામાયણ તથા ભારતકથા અનુક્રમથી એકએક દ્વિ-અર્થક પદ્યમાં વણી લેવામાં આવી છે. દ્રાવિડસંઘીય દિગમ્બર મુનિ વાદિરાજે તેમના પાર્શ્વનાથચરિત (ઈં સં ૧૦૨૫)માં, અને તેમની પહેલાં પ્રતીહારરાજના બ્રાહ્મણીય સભાકવિ, મહાન્ કાવ્યશાસ્ત્રી રાજશેખરની એક ઉક્તિ (પ્રાય: ઈસ્વી ૮૦૦)માં ઉપર્યુક્ત કાવ્યની પ્રશંસા કરી છે^{૩૮}. કાવ્ય-વસ્તુ ઉપરથી તો પહેલી નજરે કવિ ધનંજય બ્રાહ્મણમાર્ગી જ જણાય : પણ તેમની પ્રસિદ્ધ કૃતિ નામમાલામાં જૈન નિર્દેશો છે. અને એમણે વિષાપહારસ્તોત્ર નામથી પ્રસિદ્ધ દર્શનપરક ‘સાધારણ-જિનસ્તવ’ પણ રચ્યું છે^{૩૯}. શ્રી પંડ્યાની કવિ શ્રીપાલ અંગે પ્રસ્તુત કરેલી સ્થાપનાના મૂલગત સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે તો આ જૈનધર્મી મનાતા કવિરાજ ધનંજયને પણ વેદવાદી જ ગણવા જોઈએ : અને ઉપર્યુક્ત સ્તોત્ર તેમણે કોઈ ને કોઈ દિગમ્બર જૈન મુનિ પરત્વેના તેમના આદર-અનુરાગને કારણે જ બનાવ્યું હશે તેમ કહેવું જોઈએ ! તેમ જ નામમાલામાં જિન મહાવીરને લગતા ઉલ્લેખો પણ એ જ કારણથી કર્યા હશે, તેમ માનવું ઘટે ! અલબત્ત, મને ધ્યાનમાં છે ત્યાં સુધી તો કોઈએ રાઘવપાણ્ડવીયમ્ને લઈને ધનંજય જૈન ન હોવાનો તર્ક કર્યો નથી તે અહીં જણાવવું જોઈએ^{૪૦}.

ચર્યામાં એક નાનો મુદ્દો રહી જાય છે. વાદી દેવસૂરિ તેમ જ આચાર્ય હેમચન્દ્ર સ્વયં ઉચ્ચ કોટિના સ્તુતિકારો હતા. તેમની સાથે નિકટનો સંબંધ હોવાને કારણે “તેમને માટે” શ્રીપાલ ચતુર્વિંશતીજિનસ્તુતિ રચી આપે તેમ માનવું વધુ પડતું ગણાય.

હવે રહ્યો ‘સંભવ’ અને ‘શંભવ’ અંગેનો મુદ્દો. પ્રાકૃતોમાં તાલવ્ય ‘શ’ને સ્થાને દન્ત્ય ‘સ’નો પ્રયોગ થાય છે. તૃતીય તીર્થંકરનું ‘સંભવ’ રૂપે અભિધાન મૂળે અર્ધમાગધી ભાષામાં નિબદ્ધ સુપ્રસિદ્ધ આગમિક ચતુર્વિંશતીસ્તવ^{૪૧} (પ્રાય: ઈસ્વી પ્રથમ શતાબ્દી), તેમ જ તે પછી દેવવાચક કૃત નન્દીસૂત્ર (પ્રાય: ઈસ્વી પંચમ શતી મધ્યભાગ)ની ઉત્થાનિકાના મંગલસ્તવમાં મળે છે. અને કેટલાક સંસ્કૃત જૈન સ્તુતિકારોએ તેમ જ ટીકાકારોએ તેનો યથાતથ સ્વીકાર પણ કર્યો છે. પણ બીજા ઘણા સ્તુતિકારોને સંસ્કૃત ભાષામાં તો મૂળ અભિધાન ‘શંભવ’ હોવાનું અભિમત છે, જેના ઈસ્વી છઠ્ઠી શતાબ્દીથી લઈ ૧૭મી શતાબ્દીનાં અનેકાનેક દૃષ્ટાંતો છે. અહીં તેમાંથી થોડાંક પ્રમાણરૂપે ઉદ્દેકીશું, જેથી એ મુદ્દાનું સ્વતઃ નિરાકરણ થશે.

દક્ષિણની દિગમ્બર જૈન પરમ્પરામાં થઈ ગયેલા દાર્શનિક કવિ, વાદિમુખ્ય સમન્તભદ્રના

બૃહદ્સ્વયંભૂસ્તોત્ર (પ્રાય: ઈસ્વી ૬૦૦) નામક 'ચતુર્વિંશતી જિનસ્તોત્ર'માં 'શમ્ભવ' રૂપ છે, 'સંભવ' નહીં^{૪૨}. યથા :

ત્વં શમ્ભવ: સમ્ભવ-તર્ષ-રોગૈ:
સન્તપ્યમાનસ્ય જનસ્ય લોકે ।
આસીરિહાઽઽકસ્મિક એવ વૈદ્યો
વૈદ્યો યથાઽનાથરુજાં પ્રશાન્ત્યૈ ॥૧॥

નાગેન્દ્રકુલના વિમલસૂરિના પૌર્ણમયરિય (પ્રાય: ઈસ્વી ૪૭૩)માં ગ્રન્થારમ્ભે કરેલી સ્તુતિમાં 'સંભવ' રૂપ છે, કેમકે રચના પ્રાકૃતમાં છે; પણ તેના પલ્લવિત સ્વરૂપે રચાયેલા, દાક્ષિણાત્ય પરમ્પરાના આચાર્ય રવિવેણના સંસ્કૃત પદ્યચરિત (ઈસ્વી. ૬૭૭)માં, પાદાન્ત-યમક સાથે 'શંભવ' રૂપ જોવા મળે છે^{૪૩}.

શંભવં શં ભવત્યસ્માદિત્યભિચ્છ્યામુપાગતમ્ ॥
- પદ્મપુરાણ ૧-૪''

રવિવેણના પ્રાય: સમકાલીન અને કર્ણાટમાં થયાનું મનાતા જટાસિંહનન્દીના વરાંગચરિતના ચતુર્વિંશતિજિન સ્તુત્યાત્મક પદ્યસમૂહમાં પણ 'શંભવ'રૂપ જ મળે છે^{૪૪}. યથા :

નાભેય આદ્યોઽજિત શંભવૈ ચ
તતોઽભિનન્દ: સુમતિર્યતીશ: ।
-વરાંગચરિત, ૨૭.૩૭'

પુત્રાટ સંઘના આચાર્ય જિનસેનના હરિવંશપુરાણ (ઈ. સ. ૭૮૪)માં પણ ગ્રન્થારમ્ભે "ચતુર્વિંશતિ-જિનસ્તુતિ" અંતર્ગત યમકાંકિત ચરણમાં શંભવ રૂપ જ જોવા મળે છે^{૪૫}. યથા :

શં ભવે વા વિમુક્તૌ વા ભક્તા યત્રૈવ શમ્ભવે ।
ભેજુર્ભવ્યા નમસ્તસ્મૈ તૃતીયા ચ શમ્ભવે ॥
- હરિવંશપુરાણ ૧.૫

શ્વેતામ્બરાચાર્ય ભદ્રકીર્તિ અપરનામ બપ્પભટ્ટીસૂરિની પદાન્તયમકયુક્ત ચતુર્વિંશતિજિનસ્તુતિ (પ્રાય: ૮મી શતાબ્દી અંતિમ ચરણ)માં પણ 'સંભવ'ને બદલે 'શમ્ભવ' જ રૂપ છે^{૪૬}. પાદાન્તયમક પણ તેની પુષ્ટિ કરે છે. યથા :

નમો ભુવનશેખરં દધતિ ! દેવિ ! તે વન્દિતા-
મિતિસ્તુતિપરાઽગમત્રિદશપાવલી વન્દિતા ।
યદીયજનનીં પ્રતિ પ્રણુત તં જિનેશં ભવં
નિહન્તુ મનસઃ સદાઽનુપમવૈભવં શમ્ભવમ્ ॥

ઉપરના ઈસ્વી. આઠમી શતીની સ્તુતિના દૃષ્ટાન્ત પછી, દશમી/૧૧મી શતાબ્દીના સંધિકાળે થયેલા, પરમારરાજ મુંજ અને ભોજના સભાકવિ ધનપાલના લઘુબન્ધુ શ્વેતામ્બર જૈન મુનિ શોભનની પદાન્તયમક યુક્ત ચતુર્વિંશતિજિનસ્તુતિ (પ્રાય: ઈસ્વી ૧૦૦૦)માં પણ 'શમ્ભવ'રૂપ છે^{૪૭}. અહીં પણ પાદાન્તયમકથી 'શમ્ભવ' રૂપ જ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે : યથા :

નિર્મિત્રશત્રુભવભય ! શં ભવકાન્તારતાર ! તાર ! મમાસ્મ ।
વિતર ત્રાતજગત્રય ! શમ્ભવ ! કાન્તારતારતારમમાસ્મ ॥

આ છ (વસ્તુતઃ સાત) દષ્ટાન્તો કવિરાજ શ્રીપાલના સમય પૂર્વેનાં છે. એમના કાળ પછીનાં તો અનેક દષ્ટાન્તો છે, તેમાંથી માત્ર ત્રણેકનાં ઉદ્ધરણ આપી બાકીનાના સન્દર્ભો દર્શાવવા પર્યાપ્ત થશે. એમાં જોઈએ તો તપાગચ્છીય ધર્મકીર્તિ અપરનામ ધર્મધોષસૂરિ (ઈસ્વી ૧૩મી શતાબ્દી ઉત્તરાર્ધ)ના ચતુર્વિંશતીજિનસ્તવનમાં 'શમ્ભવ' રૂપ આ રીતે મળે છે^{૪૮} :

જય મદગજવારિઃ, શમ્ભવાન્તર્ભવાઠરિ-
વ્રજભિદિહ તવાઠરિ-શ્રીર્ન કેનાપ્યવારિ ।
યદધિકૃતભવાઠરિ-સંસન ! શ્રીભવાઠરિ,
પ્રશમશિખરિવારિ, પ્રોત્રમદ્વાનવારિઃ

મધ્યકાળમાં રચાયેલા, દ્વિગમ્બર સમ્પ્રદાયમાં પ્રસિદ્ધ, "સુપ્રભાતસ્તોત્ર"માં પણ 'શમ્ભવ' રૂપ મળે છે^{૪૯}.

શ્રીમન્નતામર કીરિટમણિ પ્રભાધિ-
રાલિઢપાદયુગ દુર્ધર કર્મ દૂર ।
શ્રીનાભિનન્દન ! જિનાજિન ! શમ્ભવાચ્ચ
ત્વર્ઢ્યાનતોઠસતતં મમં સુપ્રભાતમ્ ॥

એ જ રીતે ખરતરગચ્છીય સુપ્રસિદ્ધ જિનપ્રભસૂરિ (કાર્યકાલ પ્રાયઃ ઈસ્વી. ૧૨૯૦-૧૩૪૦)ના ચતુર્વિંશતીજિનસ્તવમાં પણ વરતાય છે^{૫૦}.

શ્રીમાન્ કૈરવબન્ધુરવિલોચનો ગારુડચ્છવિવપુર્વઃ ।
શમ્ભવજિનોઠસ્ત્વહીનસ્થિતિભાક્ તાક્ષ્યધ્વજઃ પ્રીત્યૈ ! ॥

તે પછી તો ૧૫માથી ૧૭મા શતકનાં અનેક સ્તોત્રમાં એ જ તથ્ય સામે આવે છે : જેમકે તપાગચ્છીય યુગપ્રધાન આચાર્ય સોમસુંદરસૂરિ^{૫૧} (ઈસ્વી ૧૩૯૦/૧૪૬૦), એમના મહાન્ શિષ્ય મુનિસુંદરસૂરિ (૧૫મી શતી પૂર્વાર્ધ)^{૫૨}, અને એ બંને મહાન્ આચાર્યોના કેટલાક શિષ્ય-પ્રશિષ્યાદિની રચનાઓમાં અને છેવટે મોગલકાલીન સુપ્રસિદ્ધ દાર્શનિક વિદ્વાન્ ઉપાધ્યાય યશોવિજયની કૃતિમાં^{૫૩} પણ એ જ રૂપ જોવા મળે છે : યથા :

શમ્ભવ ! સુખં દદત્ત્વં ભાવિનિ
ભાવારવારવારણ ! વિશ્વમ્ ।
વાસવસમૂહમહિતાઠભાવિનિ-
ભાઠવાઠરવારવાઠરણ ! વિશ્વમ્ ॥

આ બધું જોતાં 'શમ્ભવ'ના પ્રયોગથી શ્રીપાલને અજૈન ઘટાવવાનું તો એક કોર રહ્યું, ઊલટું તેઓ આ સૂક્ષ્મતર વાતથી માહિતગાર હોઈ જૈન હોવાની વાતને વિશેષ પુષ્ટિ મળે છે !^{૫૪}

હવે જોઈએ કવિરાજપુત્ર સિદ્ધપાલ કારિત જૈન વસતીની વાત. એ સંબંધમાં શ્રી પંડ્યાની વાત આમ તો ઠીક જણાય છે : પણ શૈવ સોલંકી રાજાઓ જિનમન્દિરો બંધાવે તે વાત સાથે માહેશ્વરી યા ત્માગવત ગૃહસ્થો દ્વારા જિનાલયો વા પૌષ્પશાળાઓના નિર્માણને સરખાવી શકાય નહીં. રાજાઓનો ધર્મ સર્વ

ધર્મીઓના પાલન અને પ્રત્યેક ધર્મના ઈષ્ટદેવો પ્રતિ આદર દેખાડવાનો હોય છે. પણ ગૃહસ્થ સંબંધ દાખલાઓ—એક અપવાદ સિવાય—વસ્તુતયા જૈન સંદર્ભમાં જાણમાં નથી. પૂર્ણિમાગચ્છના મુનિરત્નસૂરિના અમમસ્વામિચરિત (ઈ૦ સ૦ ૧૧૬૯)ની પ્રાન્તપ્રશસ્તિમાં કુમારપાળના મહામૌહુર્તિક રુદ્રના પુત્ર મન્ત્રી નિર્નયભટ્ટ — ભૂદનનો જૈન શ્રાદ્ધ (શ્રાવક)ની જેમ જિનેન્દ્ર શાસનની ઉન્નતિ અર્થે ધનવ્યય કરનાર વિપ્રરૂપે ઉલ્લેખ છે^{૫૫}. યથા :

શ્રીરુદ્રસ્ય કુમારભૂપતિમહામૌહુર્તિકસ્યાત્મજો
મન્ત્રી નિર્નય इत्युदात्तचरितो विप्रोऽपि सुश्राद्धवत् ।
भट्टः भूदनसंज्ञितश्च सुगुरोस्तस्यैव बोधाव्यधात्
साद्धं येन जिनेन्द्रशासनधनौन्नत्यं धनस्य व्ययात् ॥

અને આ દાખલાના આધારે તો દ્રૌપદીસ્વયંવરનાટકના રચયિતા એવં જૈન પૌષ્પશાલા બંધાવનાર સિદ્ધપાલને પણ પુરાણમાર્ગી ઘટાવી શકાય. ફરક (યા વાંધો) એટલો જ છે કે અમમચરિતના પ્રશસ્તિકારે જિનશાસન પરત્વે સહાનુભૂતિ હોવા છતાં ત્યાં તેમને બ્રાહ્મણ જ અને શ્રાદ્ધ નહીં, શ્રાદ્ધવત્ એટલે કે જૈન શ્રાવકવત્ હોવાનું કહ્યું છે, સ્વીકાર્યું છે. જ્યારે કવિરાજ શ્રીપાલ કે કવિ સિદ્ધપાલ (કે વિજયપાલ) વેદમાર્ગી હોવા સંબંધમાં કોઈ જ નોંધ સમકાલિક યા ઉત્તરકાલીન જૈન લેખકોએ લીધી નથી ! આથી કવિ શ્રીપાલનો વાદીન્દ્ર દેવસૂરિ એવં હેમચન્દ્રાચાર્ય સાથેનો અનુરાગપૂર્વકનો સંબંધ, દેવસૂરિ-કુમુદચન્દ્રના સિદ્ધરાજની સભાના વાદ પ્રસંગે નાગર મન્ત્રી ગાંગિલ તેમ જ (સરસ્વતીપુરાણકાર) કેશવ અને એ જ નામધારી બે અન્ય બ્રાહ્મણ પંડિતોની જેમ કુમુદચન્દ્રનો પક્ષ લેવાને બદલે દેવસૂરિ પક્ષે રહેવાનું પસંદ કરવું, કુમારપાળની ઉજ્જયન્તગિરિ-શત્રુંજયગિરિની યાત્રામાં કવિનું શામિલ થવું, ચતુર્વિંશતિજિનસ્તવની જન્મજાત જૈન કવિની જેમ જ રચના કરવી, ભાગવત દેવબોધ દ્વારા કવિની નિર્દય નિર્ભત્સના, કવિવરના બન્ધુ શોભિતની ખાંભીની સ્થાપના પાટણના કોઈ શિવમન્દિરના પ્રાંગણમાં થવાને બદલે, અને જો અર્બુદાયલ પરના દેવકુલગ્રામમાં જ કોઈ કારણસર એને થાપવાની હતી તો ત્યાંના જ પ્રસિદ્ધ અચલેશ્વરના પુરાતન મંદિરના પરિસરમાં ન થતાં વિમલવસહીમાં કેમ સ્થાપી એ બધા પ્રશ્નોનો શ્રીપાલને અને તેના પરિવારને જૈન કલ્યા સિવાય સંતોષજનક ઉત્તર મળી શકતો નથી. શોભિતને શ્રી પંડ્યા જૈન હોવાનું કહે છે તેનું કારણ તો એના અભિલેખમાં જ એને નાભેય (જિન ઋષભ)ના પદપંકજનો ભ્રમર કહ્યો છે એ હોઈ શકે; પણ એ જ લેખમાં તેને વિષ્ણુ સાથે ને પત્ની શાન્તાને લક્ષ્મી સાથે સરખાવ્યાં છે અને પુત્ર શાંતકને પ્રદ્યુમ્ન કહ્યો છે તેનું શું^{૫૬}? પકડ જ કરવી હોય તો એમ કહી શકાય કે આવી ઉપમાઓ તો બ્રાહ્મણધર્મને જ ઘટી શકે, જૈનને નહીં. મને લાગે છે કે સોલંકીકાલીન જૈન સમાજને, સોલંકીયુગની સંસ્કૃતિ, સંસ્કાર અને તે કાળે સર્જાયેલ જૈન સાહિત્યની સમગ્રતાના પરિપ્રેક્ષમાં જોઈશું તો શ્રીપાલ, સિદ્ધપાલ, કે વિજયપાલ જૈન નથી અને વેદમાર્ગી છે તેવો આગ્રહ કે સ્થાપના કરવા કે તારતમ્ય દોરવા પ્રેરણાનું નહીં. એમ કહેવા માટે તો તદ્દન સીધાં અને નક્કર પ્રમાણોની આવશ્યકતા રહે છે; અને એવાં પ્રમાણો મળે તો શ્રીપાલપરિવારના કુલધર્મ વિષે એટલો સુધારો કરી લેવામાં કોઈ જ બાધા ન હોઈ શકે.

વિદ્ધપુંગવ પંડ્યાનો લેખ વિચારણીય હોવા ઉપરાન્ત એમની આરપાર જતી નજર એવં આગવા અભિગમને સરસ રીતે પ્રકટ કરે છે. આવા ધ્યાન ખેંચે તેવા અભ્યાસપૂર્ણ, ચર્ચાભૂષિત, એવં ચર્ચાકર્ષક લેખન માટે તેઓ સોલંકીયુગના ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ તરફથી સાધુવાદને પાત્ર સહેજે જ બની જાય છે. ખોજપ્રક્રિયામાં તાલીમ અર્થે આવા લેખોની ઉપયુક્તતા અપ્રસ્નીય બની રહે છે.

ટિપ્પણો :

૧. “પ્રસ્તાવના”, દ્રૌપદીસ્વયંવરમ્, પ્રવર્તક શ્રીકાંતવિજય-જૈન ઇતિહાસમાલા-પચ્ચમ પુષ્પ, શ્રી જૈન-આત્માનંદસભા-ભાવનગર ૧૯૧૮, પૃ. ૧-૨૩, તથા જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, મુંબઈ ૧૯૩૧, પૃ. ૨૩૫, ૨૩૬, ૩૨૧.
૨. “પ્રબન્ધપર્યાલોચન”, ‘શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિ’, શ્રીપ્રભાવકચરિત્ર (ભાષાંતર), શ્રીજૈન આત્માનંદ સભા-ભાવનગર, ભાવનગર, વિ. સં. ૧૯૮૭ (ઈ. સં. ૧૯૩૦-૩૧), પૃ. ૧૦૨-૧૦૩.
૩. “પ્રસ્તાવના”, જૈનસ્તોત્રસન્દોહ, પ્રથમો ભાગ; અમદાવાદ ૧૯૩૨, પૃ. ૪૯-૫૧.
૪. “Śripāla—the blind poet-laureate at the court of Siddharāja Jayasimha, (1094-1143 A. D.) and Kumārapāla (1143-1174 A. D.)” *Journal of the Oriental Institute*, Vol. 13 No. 3 (March 1964), P.P 252-ff; તથા “સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને કુમારપાલનો પ્રજ્ઞાયજ્ઞ રાજકવિ શ્રીપાલ”, ઇતિહાસ અને સાહિત્ય, અમદાવાદ ૧૯૬૬, પૃ. ૧૨૨-૧૩૪; તેમ જ એ જ લેખ, શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય સુવર્ણમહોત્સવ ગ્રંથ, મુંબઈ ૧૯૬૮, ગુજરાતી વિભાગ, પૃ. ૭૨-૭૮ પર પુનર્મુદ્રિત.
૫. જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ ખંડ ૨ : “ધાર્મિક સાહિત્ય” ઉપખંડ ૧ : લલિત સાહિત્ય, શ્રીમુક્તિ-કમલ જૈનમોહનમાલા : પુષ્પ ૬૪, વડોદરા ૧૯૬૮, પૃ. ૨૪૧-૨૪૨-૫૨૨, ૫૨૪.
૬. જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ (ભાગ બીજો) શ્રીચરિત્રસ્મારક ગ્રંથમાળા ગ્રં. ૫૪, અમદાવાદ ૧૯૬૦, પૃ. ૬૬૭-૬૭૨. (ત્યાં ક્રમશઃ શ્રીપાલ, સિદ્ધપાલ, તેમ જ વિજયપાલ વિષે મૂલ સાધનોનાં આધારે નોંધો લીધેલી છે.)
૭. “ભાષા અને સાહિત્ય,” ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, ગ્રંથ ૪ સોલંકી કાળ, પ્ર. ૧૨, અમદાવાદ ૧૯૭૬. પૃ. ૨૯૭.
૮. ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ, સંશોધન ગ્રંથમાળા ગ્રંથાંક ૪૧મો, ગુજરાત વિદ્યાસભા, દ્વિતીય સંસ્કરણ, અમદાવાદ ૧૯૫૩, પૃ. ૩૦૬-૩૦૭.
૯. “મહાકવિ શ્રીપાલ, સિદ્ધપાલ, વિજયપાલ અને એમનો ધર્મ” સ્વાધ્યાય પુ. ૨૪, અંક ૩, ૪, મે, ઑગસ્ટ ૧૯૮૭, પૃ. ૩૧૯-૩૨૪. પ્રસ્તુત લેખ જરા શા ફેરફાર સાથે દ્રૌપદીસ્વયંવરના પુનર્મુદ્રણમાં એમની “પ્રસ્તાવના” રૂપે ફરીથી છપાયો છે : (જુઓ કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય નવમ જન્મશતાબ્દી સ્મૃતિ શિક્ષણ-સંસ્કાર નિધિ, ક્રમાંક ૭, અમદાવાદ ૧૯૮૩.)
૧૦. એજન, પૃ. ૩૨૪, આ વાક્ય લેખની ફલશ્રુતિરૂપે સૌથી આખરમાં છે; અને પૂરા લેખમાં પ્રસ્તુત અનુમાનના સમર્થનમાં મૂળ સ્રોતોના આધારે સુક્તિઓ રજૂ કરવામાં આવી છે.
૧૧. જુઓ અરવિન્દ કુમાર સિંહ, “जयसिंह सिद्धराज का विरूपाक्ष मन्दिर (बिलपांक) का अभिलेख, संवत् ११६८,” *Sambodhi*, Vol. 13, Nos. 1-4, April 2, 1984—March 1985, Ahmedabad, પૃ. ૧-૧૬.
૧૨. સં. ગિરજાશંકર વલ્લભજી આચાર્ય, ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો, ભાગ ૨, મુંબઈ ૧૯૩૫, પૃ. ૪૧.
૧૩. વિગત માટે જુઓ દેશાઈ, જૈન સાહિત્યનો, પૃ. ૨૩૫-૨૩૬.
૧૪. સં. ચતુરવિજય મુનિ, જૈનસ્તોત્રસંદોહ, પ્રથમ ભાગ, પ્રાચીન (જૈન) સાહિત્યોદ્ધારગ્રન્થાવલી, પ્રથમ પુષ્પ, સ્તોત્રાંક ૪૯, અમદાવાદ ૧૯૩૨, પૃ. ૧૨૧-૧૨૩.
૧૫. ઉપરકથિત શ્લોકો કુમારપાલ પ્રતિબોધ G.O.S. No. 14, First Ed. Baroda 1920, Reprint, 1992, સં. મુનિરાજ જિનવિજય. ટિપ્પણ લખતે સમયે મૂળ ગ્રન્થ ઉપલબ્ધ ન હોઈ, પૃષ્ઠ ક્રમાંક અને શ્લોકો ઉદ્દેશિત કરી શકાયા નથી.
૧૬. સંદર્ભગત લેખ મુનિ જયન્તવિજયજી દ્વારા આબૂ ભાગ ૨માં પ્રસિદ્ધ થયો છે, પણ તે ગ્રન્થ સન્દર્ભાર્થે આ પળે લખ્ય ન હોતાં મુનિ કલ્યાણવિજયજી દ્વારા સંપાદિત પાઠ અહીં ટિપ્પણ પદમાં ઉદ્દત કર્યો છે. (મૂળ સ્રોત “(૩) આબૂ જૈન લેખ-સંગ્રહ,” પ્રબન્ધ પારિજાત, જાલોર ૧૯૬૬, પૃ. ૩૭૫).
૧૭. જુઓ સ્રોત માટે ટિપ્પણ ૧.
૧૮. આથી અહીં તે સૌનો ઉલ્લેખ કરવો છોડી દીધો છે.

૧૯. પંડ્યા, “મહાકવિ શ્રીપાલ,” પૃ. ૩૨૧.
૨૦. એજન.
૨૧. રોહન્મોહતમોતિવ્યતિકરણસ્તાર સારસ્વતં
 ધ્યેયં બ્રહ્મહરીશ્વરપ્રભૃતિભિર્જ્યાતિર્જયત્યવ્યયમ્ ।
 યસ્મિન્નદ્વુતશુરમણ્ડલ સુમુદ્ધતાસ્ત્રિલોકીગૃહ
 ક્રોડોદીપનદીપિકાસ્મૃણલવાયન્તે પ્રતાપોર્મયઃ ॥૧॥
 (સં. ચિમનલાલ એ. દલાલ, G. O. S. X, Baroda 1920, p. 1.
૨૨. પ્રસ્તુત નાટિકાનો નાન્દીનો શ્લોક આ પ્રમાણે છે :
 અહંનાર્હસિ મામુપેક્ષિતુમપિ ક્ષામાં ત્વદર્થે તનું કિં નાલોકયસે ધવિષ્યતિ કુતઃ સ્ત્રીઘાતિ નસ્તે સુખમ્ ।
 અઙ્ગૈઃ કાઙ્ગન કાન્તિભિઃ કુરુ પરિષ્વઙ્ગં સુપર્વાઙ્ગના લોકૈરિત્યમુદીરિતઃ ક્ષિતિધરસ્થાયી જિનઃ પાતુ વઃ ॥૧॥
 (મહાકવિ બિલ્હણ રચિત ‘કર્ણસુન્દરી’ દુર્ગાપ્રસાદ કાશીનાથ શર્મા સંપાદિત કાવ્યમાલા, ગુ. ૭, નિર્ણય સાગર પ્રેસ, મુંબઈ ૧૯૩૨).
૨૩. કેમ કે વિજયપાલ સ્પષ્ટ રૂપે પોતાને જૈન હોવાનું કહેતા હોય તેવું સીધું પ્રમાણ નથી.
૨૪. ઉદયન મંત્રીના વંશમાંથી ચોથી-પાંચમી પેઢીએ થયેલા મંત્રી સલક્ષણ, તદુપરાન્ત પાટણના છાડા શ્રેષ્ઠિની સંતતિમાંથી કોઈ કોઈ, ઈત્યાદિના દાખલાઓ અભિલેખ તથા ઉત્તર-મધ્યકાલીન પ્રબન્ધાદિ સાહિત્યમાં નોંધાયા છે. અહીં તે સૌનો ઉલ્લેખ ઉપયુક્ત ન હોઈ મૂળ સંદર્ભ ટાંકવાનું છોડી દીધું છે.
૨૫. પંડ્યા, પૃ. ૩૨૧.
૨૬. એજન, પૃ. ૩૨૧-૩૨૨.
૨૭. જુદાં જુદાં વાસ્તુશાસ્ત્રોમાં આ વિધિઓનાં વિધાનો મળી આવે છે.
૨૮. ૐ નમઃ ॥ સર્વ્વ(જ્ઞા)યઃ ॥
 નમો....[સ]ર્વાર્ચ્વદર્ગવ(ગધ)સંકલ્પજન્મને ।
 શર્વાય પરમજ્યોતિ(દ્વ)સ્તસંકલ્પજન્મને ॥
 જયતાત્સ મૃદઃ શ્રીમાન્મૃદાદનામ્બુજે ।
 યસ્યકઠચ્છવી રેજે સે(શે)વાલસ્યેવ વલ્લરી ।
 યદીયશિખરસ્થિતોલ્લસદનલ્પદિવ્યધ્વજં
 સમણ્ડપમહો નૃણામપિ વિ[દુ]રતઃ પશ્યતાં
 અનેકભવસંચિતં ક્ષયમિર્યત્તિ પાપં દ્વૃતં
 સ પાતુ પદપંકજાનતહરિઃ સમિદ્દેશ્વરઃ ॥
 (જુઓ F. Kilhorn, “XXXIII. - Chitorgadh Stone Inscription of the Chaulukya Kumarapala. The [Vikrama] year 1207,” *Epigraphia Indica* Vol. II, p. 422).
૨૯. ૐ ॥ શ્વેતામ્બોજાતપત્ર કિમુ ગિરિદુહિતુઃ સ્વસ્તમિત્યા ગવાક્ષઃ ।
 કિંવા સૌખ્યાસનં વા મહિમુખમહાસિદ્ધિદેવીગણસ્ય ।
 ત્રૈલોક્યાનન્દહેતોઃ કિમુદિતમનઘં શ્લાઘ્યનક્ષત્રમુચ્ચૈઃ ।
 શંભોર્માલસ્થલેન્દુઃ સુકૃતિકૃતનુતિઃ પાતુ વો રાજ્યલક્ષ્મી ॥૧॥
 (F. kilhorn, “No. 9 — The Chahamanas of Naddula, G. — Saundhā Hill Inscription of Châchigadêva; [Vikrama-] Śamvat 1319”, *Epigraphia Indica*, Vol. IX p. 74.
- ★ શ્રીપાલ વિરચિત માળવાસ્થિત બિલપાંડના વિરૂપાક્ષ મંદિરની પ્રશસ્તિનો આરંભ પણ શિવસ્તુતિથી જ થાય છે. યથા :
 ॥ ૐ નમઃ શિવાય ॥
 યમષ્ટાક્ષો ત્ર(ત્ર)હ્યા સ્મરતિ ભજતિ દ્વાદશાક્ષઃ કુમારઃ
 સહસ્રાક્ષઃ શક્રો નમતિ નુવતિ દ્વિસ્તદક્ષઃ ફળીદ્રઃ ।

असौ वामाक्षीणां स्मरपरवसं(शं) लक्षणीयोक्षिलक्षै-
विरूपाक्षः क्षिप्रं क्षपयतु सतां कर्मजातं विरूपं ॥१॥

૩૦. પંડ્યા, પૃ. ૩૨૨, ૩૨૩.
૩૧. પ્રભાવકથરિત, પૃ. ૧૯૦ પરનું વૃત્તાન્ત જોવું.
૩૨. પંડ્યા, પૃ. ૩૨૩.
૩૩. જુઓ જૈન સ્તોત્ર સંગ્રહ, ભાગ ૧ વારાણસી વી. નિ. સં. ૨૪૩૨/ઈ. સં. ૧૯૧૨, પૃ. ૧૧૬-૧૧૮.
૩૪. જુઓ પ્રસ્તુત સ્તુતિનાં પદ્ય ૨૬-૨૮, (જૈ. સ્તો. સં. ભાગ ૧, પૃ. ૧૨૩.)
૩૫. શિવ, વિષ્ણુ, દેવ્યાદિનાં અનેક સ્તોત્રોમાં આ બહિરાંગવર્ણના સ્પષ્ટ રૂપે જોવા મળે છે.
૩૬. આ વાત આમ સુસ્પષ્ટ છે.
૩૭. આના ઘણા દાખલાઓ જુદાં જુદાં જૈન સ્તુતિ-સ્તોત્રોમાં સારા પ્રમાણમાં આવે છે, અને જિજ્ઞાસુ પાઠકોએ ત્યાં જોઈ લેવા.
૩૮. જુઓ પં. નાથૂરામ પ્રેમી, "धनंजय का द्विसंधान", जैन साहित्य और इतिहास, बम्बई १९५६, पृ. १०९-११२.
૩૯. એજન.
૪૦. એમ બને કે જ્યારે એમણે રાઘવપાણડવીયમ્ બનાવ્યું ત્યારે તેમણે હજી જૈન ધર્મનો સ્વીકાર ન કર્યો હોય. ક્ષર્ણટકમાં બ્રાહ્મણોમાંથી કોઈ કોઈએ જૈન ધર્મ અંગીકાર કર્યાના દાખલાઓ છે.
૪૧. उत्सभमजितं च वंदे संभवमभिनंदनं च । आ अति प्रसिद्ध स्तोत्र षडावश्यकमां समाविष्टं लोई अनेक स्थानेथी प्रकाशित थयुं છે.
૪૨. સં. આ. ને. ઉપાધ્યે, પુનર્મુદ્રણ (હિન્દી અનુવાદ સહિત), વારાણસી ૧૯૯૬, પૃ. ૫૩૯.
૪૩. સં. પં. ૩ દરબારીલાલ, માણિક્યચન્દ્ર-દિગમ્બર-જૈનગ્રન્થમાલા-સમિતિ, ગ્રન્થાંક ૧૯, મુંબઈ વિ. સં. ૧૯૮૫ (ઈ. સં. ૧૯૨૯).
૪૪. સં. આ. ને. ઉપાધ્યે, હિન્દી અનુવાદ સમેત પુનર્મુદ્રણ, પ્રકાશન સ્થળ અનુલ્લિખિત, ૧૯૯૬, પૃ. ૫૩૯.
૪૫. સં. પન્નાલાલ જૈન, જ્ઞાનપીઠ મૂર્તિદેવી જૈન ગ્રન્થમાલા સં. ગ્રં. ૨૭, તૃતીય આવૃત્તિ, દિલ્હી ૧૯૯૪, પૃ. ૧.
૪૬. સ્તુતિ તરંગિણી [સંસ્કૃત ભાગ ૨], સં. વિજયભદ્રકરસૂરિ, મદ્રાસ વિ. સં. ૨૦૮૩ (ઈ. સં. ૧૯૮૭), પૃ. ૨.
૪૭. સ્તુતિ તરંગિણી [સંસ્કૃત ભાગ ૨], સં. વિજયભદ્રકરસૂરિ, મદ્રાસ, વિ. સં. ૨૦૪૩ (ઈસ્વી ૧૯૮૭) પૃ. ૧૮.
૪૮. એજન પૃ. ૧૧૩.
૪૯. જુઓ સં. લલ્લૂલાલ જૈન, શ્રી દિગમ્બર જૈન કુચ વિજય ગ્રંથમાલા સમિતિ, પુષ્પ ક્રમાંક ૪, જયપુર ૧૯૮૨, પૃ. ૬.
૫૦. જૈ. સ્તો. સં., પૃ. ૨૧૭.
૫૧. મૂળ ગ્રન્થ આ સમયે ઉપલબ્ધ ન થતાં તેમાંથી ઉદ્ધરણ લઈ શકાયું નથી.
૫૨. समय समयतो मे त्वश्रुतौ चित्तमर्हन्
भवदभवदमेपि स्याद्यतोऽस्मात् विशुद्धम् ।
चरणचरणयोगः शम्भवेशोऽथ तस्मा-
दरतिदरतिरस्कुत्रिक्षितं मुक्तिर्शम ॥
चतुर्विंशतिका, ३.
(જુઓ સ્તુતિ તરંગિણી ભાગ ૩, મદ્રાસ વિ. સં., ૨૦૩૯/ઈસ્વી ૧૯૮૩, પૃ. ૨૪૧.)
૫૩. સ્તુ. ત. [૨,] પૃ. ૭૭.
૫૪. છતાં શ્રી પંડ્યાની વાત માની લઈએ તો જિનસ્તુતિઓમાં 'શંભવ' પ્રયોગ કરનારા સૌ કર્તાઓને જૈન મુનિ માનવાને બદલે બ્રાહ્મણીય પારિવ્રાજકો જ માનવા ઘટે !

५५. अममस्वामिचरित्र, द्वितीय विभाग, सं० विजयकुमुदसूरि, अमदावाद वि० सं० १८८८ / ई० सं० १८४३, पृ० ५४८.

५६. प्राग्वाटह्य वंशमौक्तिकमणेः श्री लक्ष्मणस्यात्मजः,

श्री श्रीपालकवीन्द्रबंधुरमलप्रज्ञालतामंडपः ।

श्री नाभेयजिनांहिपदामधुपस्त्यागाद्भुतैः शोभितः,

श्रीमान् शोभित एव (ष) पुण्यविभवैः स्वर्णो (लो?)कमासेदिवान् ॥१॥

चित्तोत्कीर्णगुणः समग्रजगतः श्री शोभितः स्तंभकोत्-

कीर्णःशांतिकया समं यदि तया लक्ष्म्येव दामोदरः ।

पुत्रेणाशुकसंज्ञकेन च धृतप्रद्युम्नरूपश्रिया ।

साह्रं नंदतु यावदस्ति वसुधा पाथोधमुद्रांकिता ॥२॥ ॥ मंगलं महाश्रीः ॥